

9 december 2024. We dalen de trap af naar de laatste zaal van het Felix-Nussbaum-Haus in Osnabrück. Onderaan de trap zie ik eerst niet meer dan een plaat op de vloer, misschien wel 3 m². Honderden mensjes op een plein? Zoiets vermoed ik. Het zal vast meer betekenis hebben, maar wat dan?

Het Felix-Nussbaum-Haus is het uiteindelijke resultaat van een initiatief van Augustes Moses-Nussbaum. Vanaf 1970 zette zij – een nicht van de schilder – zich in voor de opsporing en teruggave aan de rechtmatige eigenaren van de werken van de joodse Felix Nussbaum. Die was in 1937 uit Duitsland naar Brussel gevlucht, trouwde daar met Felka Platek en richtte daar ook zijn atelier in. Toen de deportaties op gang kwamen, verborgen zijn vrouw en Felix zich in het atelier maar na verraad werden ze in 1944 gedeporteerd naar Auschwitz. Al snel daarna werden ze vermoord, Felix Nussbaum werd 38 jaar oud.

Zo'n honderd schilderijen, waarvan een deel was achtergebleven in een schuilplaats in Ukkel, werden door het initiatief van zijn nicht uiteindelijk naar Osnabrück overgebracht. Later werd de verzameling met steun van de stad Osnabrück uitgebreid tot meer dan tweehonderd werken. In 1995 werd een prijsvraag uitgeschreven voor de bouw van een nieuw museum. De Amerikaanse architect Daniel Libeskind (1946), zelf een zoon van Holocaust-overlevenden, won de prijsvraag.

We hadden door het gebouw gedwaald. Het was inderdaad dwalen want schijnbaar doodlopende gangen, smalle, punthoekige ruimtes worden afgewisseld met grotere zalen. De architect Libeskind zelf noemde zijn gebouw een "Museum ohne Ausgang" en alleen al deze typering maakt dat bezoekers Nussbaum als het ware volgen in zijn levensgang. Dat was ook met ons het geval.

Zo namen we uiteindelijk afscheid van Felix Nussbaum door het aanschouwen van zijn grote Brusselse oorlogswerk **Triomf van de dood**, een olieverfdoek van 100 x 150 cm. Het was op 18 april 1944 voltooid, twee maanden vóór zijn arrestatie. Aan die voltooiing waren verschillende studies van musicerende geraamten en ook een compositieschets voorafgegaan.

Toen ik het doek aanschouwde, herinnerde het me direct aan schilderijen die ik had gebruikt in mijn serie lezingen over de Middeleeuwen. Geen wonder, Nussbaum plaatste zich in de traditie van de Danse macabre, een middeleeuwse dodendans, vier eeuwen eerder uitgebeeld door Pieter Bruegel: de titel, het palet, het formaat verwijzen allemaal naar hem. Het

moet een kakafonie aan angstaanjagende geluiden zijn geweest, die dodendans, maar de orgelman zit er lusteloos bij. En ja, die orgelman is Felix Nussbaum; hij portretteerde zichzelf ooit als orgelman. We zien een uiterst desolaat landschap, de natuur is kapot, en op de voorgrond bevinden zich resten van wat ooit het kenmerk van de beschaving was: brokstukken kunst en cultuur, maar ook de auto van zijn vader en zijn eigen fiets. In de nacht van 20 op 21 juni 1944 is het voorbij, de voorbodes van de dood halen hem en zijn vrouw op.

In de slaapzaal van de Dossinkazerne maakte Nussbaum nog enige aquarellen, voordat hij met zijn vrouw Felka op transport XXVI ging – het laatste konvoi dat deze kazerne verliet, op weg naar Auschwitz.

We dalen de trap af naar de laatste zaal. Eerst zie ik niet meer dan een plaat op de vloer, misschien wel 3 m². Honderden mensjes op een plein? Maar ís dat wel wat ik zie, zou moeten zien? Is het niet meer dan dat?

Het werk is van een hedendaagse kunstenaar. Want ook dat is zo bijzonder aan dit museum: we zien niet alleen schilderijen van Nussbaum maar ook werken van kunstenaars die leven in het hier en nu. Zij geven met hun werk commentaar op zijn werken, maar - veel meer dan dat - op een centraal begrip in het denken van Felix Nussbaum: **WIEDERSTAND**.

En dan - luisterend naar onze rondleider, kijkend wat ik allemaal nog meer zie in die zaal, van gedachten wisselend met mijn medebezoekers - dringt zich in alle hevigheid aan mij op wat ik wérkelijk zie.

Aan één van de wanden hangt een heel klein fotootje, misschien 9x14 cm. De foto is van zo'n slechte kwaliteit dat vergroten niet mogelijk is. Niettemin is wél duidelijk wat daar op die foto gaande is: ik zie honderden mannen met - ja ik zie het goed - allemaal hun linkerarm gestrekt. Allemaal, maar om één mens is een cirkeltje getrokken: hij heeft zijn armen gekruist voor zijn borst. Hij doet niet mee en zo verzet hij zich.

Hij biedt WIEDERSTAND.

Foto: Hilde Schoonbeek

Midden voor de grote, hoge ramen zien we een man, levensgroot, zijn armen voor zijn borst. Hij is die ene man tussen de honderden mannetjes op de foto, zo'n twintig keer vergroot. Hij alleen biedt weerstand.

En daar op de grond? Ook die mannetjes hebben állemaal hun armen gekruist voor de borst. De grote man voor het raam is één van hen. Ik sta daar als toeschouwer, levensgroot. Blijf ik toeschouwer of voeg ik me tussen hen?

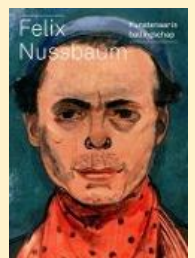
....

Ik ben bezorgd. Felix Nussbaum toonde op zijn laatste schilderij dat het fascisme en nazisme een afbraak van de kunst en cultuur, van de rechtstaat teweegbrachten. Wat voltrekt zich nu in onze samenleving? Nee, geen fascisme en nazisme. Maar komt straks misschien de macht bij mannen en vrouwen die ook aan de rechtstaat, kunst, cultuur geen boodschap hebben? Worden ze straks politiek en maatschappelijk gesteund door mannen en vrouwen die niet leerden van de geschiedenis?

Elke bezoeker van die laatste ruimte in het Felix-Nussman-Haus mag een Wiederstand-beeldje meenemen en zich zo voegen bij hen die weerstand bieden. Dat is een keuze en die vraagt meer dan het opbergen van dat beeldje in onze zak of handtas.

Het was een mooie dag daar in Osnabrück. We waren samen op bezoek bij zeer gastvrije Rotary-vrienden. We bezochten eerst de mooie binnenstad met zijn - voor veel steden in Duitsland zo kenmerkende - Weihnachtsmarkt, slechts enkele honderden meters van het Felix-Nussbaum-Haus. In de avond bezochten we met z'n zessen een Kneipe, waar we met het nodige lawaai om ons heen mochten luisteren naar elkaars verhalen, naar wat we waardevol in ons leven vinden, naar wat ons bezighoudt en raakt. Zo mag ons leven óók zijn: 'Felix Nussbaum tussen Weihnachtsmarkt en Kneipe.'

Nu we - teruggekeerd in de stilte van ons thuis - reflecteren op onze ervaringen, denk ik: we zullen vast wel weer een keer op doorreis zijn in Duitsland. We zullen dan Osnabrück niet voorbijrijden zoals we zo vaak wel deden. We zullen vast de binnenstad nog wel eens goed verkennen, wellicht een Kneipe aandoen. We zullen zeker Felix Nussbaum in zijn museum ontmoeten en echt de tijd nemen om onze Wiederstand te voeden.

Muziek 1. De Franse componist Camille Saint Saens schreef het symfonisch gedicht [Danse Macabre](#); 'La mort à minuit joue un air de danse, Zig et zig et zag, sur son violon. Le vent d'hiver souffle, et la nuit est sombre...'

2. Misschien komt het omdat ik zelf inmiddels tachtig ben: natuurlijk is de opname van America Tune in Central Park zonder meer indrukwekkend. Maar het raakt me als ik naar hem [luister en kijk](#) als hij 78 jaar is...